

ERDÉLY
IRODALOMTÖRTÉNETE,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
TÖRTÉNETI IRODALMÁRA.

(Hetedik fejezet. Vége. *)

A történeti irodalomban, a XVIII-dik század második felében, megjelent becsesebb munkák sorát Bod Péter egyik ünnepelt munkája nyitja meg, a: „Magyar Áthenás“ (1766.). E férfiú gazdag tárgyismerettel fogott a munkához. „Közel eltöltének — úgymond bevezetésében — húsz esztendőök s többek is a míg véghez mehetett.“ S valóban bámulnunk kell szorgalmát, a mit e téren kifejtett. Mert minden sora hirdeti, hogy az irodalom minden ágát jól ismerte, hogy gazdag gyűjteményeket tanult által, s az életrajzokat többnyire magokból az eredeti forrásokból — a könyvekből s előszavakból állítá össze. Vallás dolgában mindenütt elfogulatlan: de hogy e részben is oly türelmes és oly igazságos, mint kortársai közül kevesen, már az is méltánylatot érdemel.

*) Lásd a III. köt. 140. l.; a IV. köt. 3., s a 190. és 398 ll.; az V-dik köt. 32. l. VI-dik köt. 3 és 288 ll.

Mert nem felekezetestesség, hanem tiszta ügyszeretet vezette tollát. „Azóta is — mondja — hogy a török Európába behatalmazott, sok ízben Erdélyt s Magyarországot olyanná tette, mint a kiséprett házat, úgy hogy felejtették az oskolát és muzsák szállásokat.“ S valóban igaza van. A viharos századok az irodalmi kincseknek egész tömegét separték el, melyeknek emléke is alig maradt fen. Majd más körülmények hatottak, hogy a megmaradtakat is feledés fátyla borítsa. Mert hisz tudósok voltak, de csak ezelőtt két száz esztendőkkel is kik voltak tudományyal ékeskedők, nem tudjuk, ha csak iminnen-amonnan valami írásokból elő nem fordulnak, magokkal együtt emlékezeteket eltemette a veszedelmes idő.

Czélul tűzte hát ki, hogy kiket a veszedelmes idő el nem temetett, összegyűjtse s megmentse emléköket. Így készíté e munkát, hosszas tanulás eredményét. Minden írónak előrebocsátá életrajzát, s végre lajstromba szedve felsorolá munkáit. Mindnyáját pedig szótáralakban, betürendben következteté egymás után, hogy annál inkább közhasználativá tegye. Hogy a munkák czimeit nem mindenütt sorolja fel pontosan, azt sajnálhatjuk s annyival inkább, mert kimutatható, hogy azok legnagyobb része forgott kezén. Egy más latin gyűjteménye „M a g y a r T y m b a u l e s“ meghalt magyar hősök, írók és kitünő asszonyok sírirtait tartá fen, összegyűjtve köfelírások után és más hagyományokból: különösen az életrajzok kronológiájához mellözhetlen munka (1760—1766.). Ugyanő ujra kiadta a Tótfalusi Kis Miklós életrajzát versbe szedve Pápai Páriz által, s általa becses jegyzetekkel és bevezetéssel ellátva.

Bod után ugyan, de az Athenas felhasználása nélkül készítette H a n e r György Jeremiás e téren munkáit. E férfiú — fia az egyháztörténet-írónak, a külföldi egyetemekről 1730. haza térvén eleinte tanítóskodott, majd pappá, s végre superintendenssé lett. Munkái legbecsesb részét az irodalomtörténetiek teszik. Több apró előkészületei maradtak e téren kéziratban, melyek inkább csak jegyzeteket tartalmaznak. Első nagyobb műve 1774-ben jelent meg latin „A d v e r s a r i a k“ a magyar- és erdélyországi írókról a XII-ik századból a XVI-ik végéig. Ennek folytatása a XVII-ik század írói csak 1798-ban jelenhetett meg. Harmadik része a XVIII-ik század írói befejezetlen maradt. Ő az írókat s azok-

nak munkáit kronologiai rendben sorozza elő, Bodnál soványabb életrajzokkal, de egyszersmind számos és sokhelyt becses jegyzetekkel látva el, úgy hogy ezek a munkának felét teszik. Nevelni annak értékét azon körülmény is, hogy ő nemcsak a hazai írókat, hanem azon külföldieket is, kik valamely e két hazát érdeklő tárgyról dolgoztak, fölvette gyűjteményében, s hogy néhol a könyvekről részletes ismertetéseket közöl. Azonban ő nem az összes írókat, hanem csak a hazai ismerettel és történetekkel foglalkozókat karolta fel. A könyvezimek felsorolásában kevesebbé pontos, s azokat gyakran az életrajzba fűzi.

Kortársa **B e n k ő J ó z s e f** Transsylvániájának becses részét teszi az (II. k. 20. fejj.), melyben Erdély tudósai vannak felsorolva. Ő a XVI-ik századon kezdi, s egész azon évig, melyben munkáját sajtó alá adta (1778.), közli életrajzi följegyzéseit századokra osztva, a különböző vallásfelekezetek szerint, s lexicon-alakban. A címek még nála is sokhelyt nem pontosak, s azoknak felemlítésén s életrajzi egyes adatok közlésén túl nem terjed. Azonban eleget tett e körben, ha meggondoljuk, hogy a Bod s ezeken kívül a Zwittinger és Rotarides munkáit nem csak helyre igazítja helyenként, hanem gyakran újabb adatokkal szaporítja és folytatja. Egy más kisebb munkája: **Tudósítása az Erdély történetéről** íróinak magyar nyelven található kézírásairól (megjelent Hon és Külföld s Új Magyar Múzeum 1853. I. k.) terjedelmes jelentés a történetirők czelebe vett kiadásáról, mely azonban érdekes erdélyi irodalomtörténeti adatokat tartalmaz. Ezenkívül Bod Athenásához jegyzeteket s pótlékokat készített, de ez kéziratban maradt.

A legteljesebb és pontosabb, de fájdalom, csak egyoldalú gyűjteményt e téren **Seivertnek** köszönhetjük. Egyoldalúnak mondhatjuk, mert német „Tudósításai az erdélyi írók és azoknak munkáiról“ (Pozson, 1785. kiadta Windisch) csak a százszókat foglalja magában. Hozzáfogott ő ennek kiegészítéséhez s az erdélyi magyar írokhoz is, de ennek alig fele jelenhetett meg (az I betűig a Quartalschiffben). Nem készült-e el végig? vagy csak kiadatlan maradt — nem tudom, de hogy így is a téren, melyen működött, kortársainál s elődjénél teljesebb gyűjteményt tett közkinccsé: kétségtelen. Ez az erdélyi történetirodalom körül magát többképen érdemesített férfiú született Szebenben 1735-ben. Gyermekkora viszontagságteljes volt, kétszer lett csaknem halál áldozatává: miut

3 éves gyermeket már eszméletlenül húzták ki egy vitzartóból, s 7 éves korában egy font lőpor elsütése még nagyobb veszélynek tette ki. A gymnasiumi tanulmányokat szülővárosában elvégezvén, külföldre készült. Ekkor kormányrendeleteknél fogva mindenkinek, ki külföldre kívánczozott egyetemekre, próbatétet kelle le tennie, s azután magát terítvénnyel kötelezni, hogy ellenséges állodalom intézetébe nem megy. Mindkettőt teljesítvén, Helmstetbe vándorolt (1754.), honnan három év múlva újlag életveszélyek közt térhetett hazájába, hol eleinte a százok szokása szerint tanítóságot viselt, s csak azután léphetett papi pályára.

Még Gothában léte alatt kiadott egy pár apró munkát — Erdélyi apróságok, szabad gondolatok a kisértetekről — s hazatérve, sokoldalú irodalmi munkásságot fejté ki. A Windisch Magazinjének rendes munkatársa volt, s itt közlött erdélyi-leveleiben becses történeti és irodalmi czikkek olvashatók. Ezen kívül (1779.) kiadta a Lebel Thalmusát jegyzetekkel, s Köleséry Aurariáját. De e körü munkásságának becsesb részét az erdélyi tudósokról irt értesítvényei teszik, mely a magyar és német tudósok szerint két külön kötetre volt számítva.

Tagadhatlan az is, hogy a mit a magyar tudósokról irt, teljesebb elődjei munkálatainál. Nem csak néhány, ezek előtt lap pangó forrást ismert, hanem azokat használni is jelesül tudta. Azonban itt mégis se nem oly teljes, se nem oly hibátlan, hogy életrajzait amazokéi felett határozottan előnnyel bírónak nyilváníthatnók. Jobban ismerte a német forrásokat, s ezért határtalanul becsesebb a német tudósokról irt munkája. Egy terjedelmes kötetben annyira teljes és kidolgozott gyűjteményt hozott napfényre, hogy ezzel az olvasót méltán meglepi. Munkálatát az első írótól kezdve koráig folytatja, az életrajzoknál a legtöbb kézirati és nyomtatott munkák adatait felhasználva, azokat szó-tár-alakban s betürendben következtetve egymás után. A munkák czimei felhasználása körül lelkiismeretes pontosságot tanusít. A kéziratokat s ritkább és érdekesebb könyveket olykor ismerteti is, sőt nem egyszer becses jegyzetekkel kíséri. Néhol egy-két bíráló szót is mond: s e részben sem részrehajlónak sem felületesnek nem tapasztaltam.

Az irodalomtörténeti életrajzok, mint a fenebbiek mutatják, számos és alapos mivelőre akadtak. Nem így a történeti szemé-

lyek életrajzai; mely téren csak kevés jelentéktelenebb próbák tétettek, magokban becsesek ugyan, de koránsem elegendők, hogy egy történetirodalmi ágat képviseljenek. Csak Batthyáni Ignácznak kéziratban maradt latin Ferdinánd és Zápolyáját említhetjük mint önálló kísérletet a többi munkálatok pedig leginkább fejedelmek vagy más főhivatalnoknak nem különálló, hanem gyűjteményes életrajzaira vonatkoznak. Munkássága nagy részét épen e téren fejtí ki Seivert már említett munkáin kívül (az erdélyi írók és kath. püspökök), kidolgozván a szász nemzet ispánjait (megjelent a Windisch Magazinjében), Szében város polgármestereit, s a szebeni káptalan papjait (ez utóbbiak külön lenyomatban s a Quartalschriftben is kijöttek). Ugyanazon szorgalom és lelkiismeretesség az adatok összeállításában, ugyanazon könnyű és világos irmodor, mely többi munkáit is jellemzi s melyekért olykori elfogultságát szívesen elnézhetjük.

Tüzetesb geneologiai munka e korból egy maradt, báró Mikola László tól latin nyelven: „Erdélyi család-leszármazás történetek.“ E nem nagy terjedelmű dolgozatot szerzője, mint előszavában mondja, hosszas, hároméves fáradságos munkával még 1723-ban bevégzé, de az csak 1731-ben jelenhetett meg Csáky Zsigmond költségén. 58 lapon 39 család történetét tárgyalja: gondolhatni, mily keveset szentelt egynek. Történeti adatai nem mindenütt biztosak, s hogy hol és mennyiben használta a diplomákat, maga sem igen emlegeti. Azonban sok és ismeretlen dolgot is közöl nem egy helytt, s különösen a mondák fentartása körül érdekesíté magát leginkább. A geneológiára e munkánál nem szegényebb, sőt gyakran tüzetesb kútforrást találunk elszórva a megjelent könyvek előszavaiban, természetesen azon családról, melynek ajánlva van.

E században csak ily módon jelenhetett meg többnyire némely becses munka. Ezeknek nagy, s az érdekesb része többnyire monográphiákat tartalmazott. Az egyetemes történet tüzetes tárgyalására sokan nem hitték elérkezettnek az időt, kik vagy a kezöknél levő egyes adatokból állítottak össze becses munkákat, vagy valamely részletet dolgoztak fel. Így találunk monographiákat, melyek egyes iskolák történeteit tárgyalák. Huszti György Frankfurtban kidolgozá latin nyelven: „a három erdélyi nevezetes reformált gymnasium (enyedi, kolozsvári, vásárhelyi) eredete,

növekedése s jelen állása“, s ugyanott 1731-ben ki is adta. Schmeitzeltől a jeni egyetem történetét mint nem ide tartozót nem említve, kivüle még kidolgozta az enyedi iskola történeteit odavaló professor S z i g e t h i G y u l a István is, de ez csak kéziratban maradt. A katolikusoknál némely iskoláik történeteit tárgyazó jegyzőkönyveken kívül tüzetesen dolgozott D a r ó c z y György jesuita s nyugalmazott professor, ki 1736-ban kiadta latin nyelven: „a Jézus társasága kolozsvári egyetemi tanodája eredete s előhaladását.“ Egy kis rövid bevezetés után munkáját 1579-en kezdi, s tüzetesen csak Báthory Gábor haláláig folytatja. Azontúl egypár szóval vet oda egykét adatot. De e munkából nem csak azon intézetnek történeteit tanuljuk ismerni, hanem magoknak a szerzeteknek viszontagságaira vonatkozó adatokat is nagy számmal találunk benne, úgy hogy méltán hihetjük, hogy adatait magának a társulatnak irományaiból meríté.

Egyetemes vagy egyes helyirati s ennek körébe vágó ismeretéseket is szép számmal mutathatunk fel. Graffius János Jenában egy vitakozást védelmezett Erdélyről, mely Altdorfban (1700.) meg is jelent. De e munka gyarló, s kapkod a divatos névszármaztatási ferdeségeken. L a k a t o s István 1702-ben kiadta latin nyelven a székely föld geographiáját. 1710-ben B i r ó Sámuel tanácsnok ír az Approbáták és Compiláták kivonatán kívül egy rövid munkát írt „Erdélyországának statusáról, lakosiról és lakóhelyeiről“ (kézir. a mármarosi ref. lyceum birtokában. L. Uj Magyar Muzéum 1853. I. 569.). 1731. sajtó alá adta K u n i c s F e r e n c z „Dacia Siculicáját.“ Továbbá S o t e r G y ö r g y jelesb munkái ide vágó dolgozatok. Cibiniumja Szebennek terjedelmes de befejezetlen leírása. Transsilvaniája Erdélynek természetrajzi leírása, melyben népei eredetéről és szokásairól is értekezik, hasonlólag befejezetlen. T r a n s s i l v a n i a c e l e b r i s e a nemzetek, családok, egyének és a helyek régibb és újabb nevezetességeit tárgyalja. Ehhez Felner jegyzeteket készített. Mindezek kéziratban maradtak, valamint Schmeitzel Erdélynek polgári, politikai s geographiai nevezetességeiről írt munkája is. Hihetőleg bevégetlen maradt egy a szászok grófja T e u s c h Endrétől megkezdett hasonló tartalmú irat is. Ez időben F a s c h i n g F e r e n c z Ó Dácia folytatásául kiadta Ú j D á c i á j á t (1743.) s épen mint amazt, latin nyelven. E munka első része bevezetést

tartalmaz, míg a második kilencz nevezetes város leírását adja, s amannál egyes tévedései mellett is helyesebb és alaposabb. De mint egyes város terjedelmes ismertetése nagy fontossággal bír Kolozsvár város leírása, latinul eszközölve egy hivatalos városi küldöttség által, melynek tagjai Pá t e r Pál, P a t a k i István, G y e r g y a i Pál senatorok s F ü z é r i György jegyző voltak. E munkát 1734. jun. 23-án tette nyilvánossá a tanács, s adta meg neki a hivatalos szint, melyet följegyzései alaposága és pontosságáért meg is érdemelt. Az iskolai s egyházi életet, a város viszontagságait, nevezetességeit — mindenütt az illető köfeliratokkal — tüzetesen tárgyalja. Szászrégenről történeti jegyzeteket S c h ü l l e r György odaváló pap, s Torda városának historiáját, eredetét s közigazgatását C s i p k é s É l e k hagyták hátra kéziratban. F i l s t i s c h János brassai iskolaigazgató (1723. óta) Erdélyről német nyelven terjedelmes „geogr. és historiai jegyzeteket“ készített. Ugyane nyelven F e l m e r M á r t o n általánosan az oláhok s különösen az erdélyi oláhok történeteit írta le; továbbá hermányi pap T e u s c h J ó z s e f a bárcezasági leomlott várakat (1750.) s magát a Bárcezaságot (1759.) tárgyalta. D o b a i I s t v á n Tisztesség oszlopa cím alatt 1739-ben kiadta Hunyad megyei leírását, befoglalván városait, néhány faluját s nevezetes embereit. A székeiy föld leírását Bod Péter kéziratban hagyta hátra. Erdélynek nyomtatott földirátát, mely e tudományt tüzetesen tárgyalná, Lebrecht próbálta meg 1789-ben német nyelven kiadott Erdély geographiájában: melyben ő egy iskolai könyv rövidségével, de koránsem elegendő alaposággal tárgyalta azt.

Mind e működések e téren messze mögötte maradnak a B e n k ő Józsefének. Született e férfiú Bardoczon (1740), hol atyja ref. lelkes volt. Tanulását Udvarhelyt s Nagyenyeden folytatta. Innen előregedett atyja mellé ment praedicátornak Közéapjára. Történettudományi tanulmányok mellett kiváló gondnal a természettant ízte, három kertet rendezett, sőt skumpiajéért I. Ferenc királytól 20 aranyat nyomó éremmel jutalmaztaték (1797.). Majd egyházvidéki jegyzővé s később esperessé lett. Ezalatt a harlemi akademia is tagjává választá. De nyugodalma nemsokára megzavartaték. Azon ajánlatot uyanis, mit Mária Terézia tétetett neki, hogy a kolozsvári kir. lyceumban foglaljon el tanári állomást, visszautasítá, de nem tehete hasonlót a főconsistorium kinevezé-

sével, mely őt azon czélből, hogy gazdag ismereteivel minél szélesebb körben használjon, udvarhelyi professorrá elválasztá.

S ez volt szerencsétlensége. A helyet, hol annyi évet töltött, mit kedve szerint rendezett, s mi eddig paradicsoma volt; a népet mely örömet hallgatta s oly büszke volt rá; barátait, kik e környékben valának elszórva: mind ezt elhagyni fájt neki. Szomorú érzet lepte el, hogy ott nem maradhat meg állandóan, s hogy csendes nyugalma semmivé lesz. De hasztalan volt minden kísérlete, a végzést megváltoztatni; mennie kellett, hogy sorsa beteljesedjék.

Tanítványai szeretetét teljes mértékben birta ugyan, de a főgondnok báró Dániel István halálával épen e miatt megkezdék üldöztetése. Az apró boszantások elkedvetleníték, s ő hivatalát hanyagúl kezdé folytatni. Irigyei ezen kapva kaptak, s feljelenték a főconsistoriumnak, mely kétévi hivataloskodása után (1790.) két száz frttal nyugalmazá. Könnyült kebellet sietett haza, s ujjalag szenvedélyének az irodalomnak és fűvészetnek szentelé magát. Innen Köpeczre hívták meg papnak: hol hat évet töltött el. Ez idő alatt folytonosan gyengült. A hányatások alatt, melyeken keresztülment, boritalra adta magát, s ez annyira szenvedélyévé vált, hogy már mértéket sem tudott tartani. E miatt folytonosan gyengült, midőn egy segédpap tartásának megajánlott költségeit megvonák tőle, s ő fizetés nélkül maradt, Köpeczet is elhagyá, még egyszer és utoljára visszatért Ajtára.

Hivatalon kívül csekély nyugdíjjal ellátva, minden jövedelemforrás nélküli már, az idő és gyengeség által elaggúltan vonszolá az élet terheit. Elfásúltan s a szükségtől kényszerítve tilalmas úton nem egy törvénytelen esketést vitt véghez. Midőn a zsinat e miatt való megintése sem használt volna, büntető keresetet indított ellene s négyévi várfogságra ítélé Miklósvárszéke. Ügye felebbvitel útján a királyi tábla elébe került. E percz volt még az egyetlen, mire életében emelkedettebb érzéssel gondolhatott. Az ügyvédek már vetekedtek, hogy ki védhesse, s midőn a várfogság elengedésével pénzbírságban maraszták, a királyi tábla fiai közt kerekedett verseny, hogy azt helyette ki fizesse le. Ily körülmények közt a közügyigazgató elengedé a büntetést.

Néjétől a sors 1805-ben megfosztván, élete még szomorúbbá lett. A szegénységénél, melylyel küzdött, nyommasztóbb volt, hogy

gyermekait nem találta háládatosaknak. Csak egyik fia, József, képezett némileg kivételt, s midőn olykoron a kellő gyöngédség ebben is megfogyatkozott, philosophiai nyugalommal mondá: „bűnös vagyok! megérdemlem, hogy az Isten gyermekeiben látogat!” De tétlenséggel ekkor sem tudá idejét tölteni, olvasott s gyűjtötte a növényeket, türt, és a főuraknak többször megújított ajánlatait, hogy udvarokban vonja meg magát, visszautásítá. Csak egyben kedvezett a sors neki: beteg soha sem volt, s a halál is véletlenül lepte meg (1814. dec. 28.). Az élettől fájdalom nélkül vált el.

Már tanuló korában szenvedélye volt a történelem tanulmányozása, s midőn az iskolában nyilvános árverésen Hermányi József kézirati hagyatékát megvette, s abban buvárkodni kezdett, ¹⁾ fogamzott meg benne azon eszme, hogy hazája történeti, polgári, politikai és tudományos állását leírja, hogy elkészítse *Transsylvaniaiáját*. S azóta csüggedetlen erővel munkált azon. Hivatalba lépven, a hazában mindenféle utazásokat tett, a közlevéltárakból a céljára tartozó okleveleket lemásoltatá, s maga is közel 400 ívet másolt. Ezenkívül ez érdekében terjedelmes levelezést folytatott, melyét utóbb szorultabb napjaiban 15 kötetben összegyűjtve eladott a nagyenyedi könyvtárnak. S végre midőn elegendő anyaga vott, hozzáfogott a munkához. S azt el is készíté öt terjedelmes kötetben. Ezek közül a két első, az egyetemes, 1778-ban Bécsben (s újabban 1834-ben Kolozsvárt) világot látott. Leírja itt általánosan Erdély *physica geographiáját*; a természet három országát, s azután áttér a politikai ismertetésre, mely Erdély történeteit röviden, de helyes összeállítással adja, a vezérek korától idejéig. Ezután az egyesült és tolerált nemzetekre, a nemesek s nememesek állapotára tér. A második kötet megkezdődik a politikai, törvénykezési, kamarai s egyházi közigazgatással. Majd tárgyalja a különböző bevett és türt vallások történeteit, a tudományos állapotokat, az iskolák történeteit, s végre az erdélyi tudósokat és írókat a XVI-ik századon kezdve. A harmadik kötet — egy maga oly terjedelmes, mint a két utóbbi — a

¹⁾ Ebből kezdtek irigyei azt terjesztetni, hogy a Transsylvaniaiát nem Benkő, hanem Hermányi írta: s az előbbi ennek munkáját copizálta. Oly nevetséges állítás, a mit czáfolni is fölösleges.

magyarok, a negyedik a székelyek, s az ötödik a szászok földének részletes leírását közli: még pedig megyék vagy székek s vidékek szerint. Egy bevezetésben mindenütt az általános statistikai s geographiai leírásokat adja, azután áttér az egyes helyekre, még pedig mindenikre külön-külön, a legkisebb falut sem mellőzve önkénytes hallgatással. S a mi a munkának becsét különösen emeli, az, hogy a historiát régiség-tani jegyzetekkel közbeszúrja. E három utóbbi kötet kiadatlan maradt.

Valóban óriási munka! Csak a természeti tudományokban, történelemben, közjogban és statistikában teljesen jártas fő létesíthető; s így is az évek hosszú sora alatt lankadatlan buzgalom kívántatott hozzá. A történeti kútfőknek csaknem mindnyája kéziratban volt a többi célba vett részletelnél is, sokhelyt kevés, sokhelyt semmi előmunkálat; minő fáradság ily körülmények közt a gyűjteményt teljessé egészíteni. De az eszme keresztül lön víve, s ki Erdélyt bármi tekintetben kutatása tárgyává teszi, az nagy mértékben méltánylandja Benkő ékes latinsággal írt Transsylvaniaját.

E században, midőn már a honismertetés ily szép lendületet nyert, találkoztak, kik a szomszéd államokat tették kutatásaik tárgyává, jól tudva, mily becses segédeszközöket nyújtanak ez úton az azokkal volt történeti összeköttetés földerítésére. Így gondoskodott róla Köleséry, midőn Schendoval Károlyfehérvárt találkozott, hogy e férfiú Oláhország leírását saját szemlélete után közölje (megj. Velenczében 1724. s utóbb az Auráriának Seivert általi kiadásához mellékelve). Továbbá ugyancsak Oláhország leírását fentarták Soter és Bod Péter, Filstisch János brassai rector egy nyilvános beszédben (megj. Jena 1743.) értekezett Oláhország történeteiről, mint melyek Erdély évkönyveit sok pontban érinték. E férfiú az oláhok német nevét: Walach, e szótól Bloch (truncus) származtatja, könnyen érthető elfogultsággal az akkori nyomozók példájára. Ugyanő Oláhország és Moldva történeteit kéziratban hátrahagyta. Mind ez kevés volt, s legfőlebb arról nyújt bizonyosságot, hogy már ez időben tudatával birtak annak, hogy a hazai történetek megírása körül az egyoldalúság kikerülését a szomszéd államok helyes ismerete eszközölheti.

De annak kikerülését még inkább eszközölheti az irodalom-gazdagság oly monographiákban, melyek a honismeret különböző

ágait tárgyazzák. A kalendáriumújíró Brecht József Kelemen 1709-ben Brassóban latin nyelven „a historia tanulására ünnepélyes felhívást“ bocsátott ki. Belgrád történeteivel 1717-ben egy névtelen kézirat munkája ismertet meg. Kinder János ¹⁾, kit mint epigrammíró-t már említünk, több kézirat munkával szaporítá ez irodalmi ágat. E férfiú született 1762-ben, s épen húsz évvel azután tanulmányai befejezésére Wittembergbe ment. De „bá-nom — írta Frankensteinnek — hogy valaha Wittembergre gondoltam“, mert itt egy tanulótársa az utcán megtámadta. Kinder három sebet ejtett rajta, s e miatt, midőn az ifjú meghalt, a városból menekülni kényszerült ²⁾. Ekkor a theológiát az orvostannal cserélte fel, s annak bevégeztével előbb Sziléziába és onnan hazájába tért vissza. Itt barátsága Zabaniussal, a hírhedett királybíróval, vészthozó volt rá nézve. Actonnak a komornokát — kit együtt béreltek fel, hogy urát mérgezze meg — szavai folytán, hogy „döglött kutya nem ugat“, együtt gyilkolák le, s ezért Kinder is halálra ítéltetett. A vesztőpadon kegyelmet nyert, sőt idővel még fejedelmé becsülését is kinyerte, s ez őt nemesi rangra emelte. Majd Szebeni polgármesterré lett. Leírta Szeben történeteit, továbbá vizsgálta az erdélyi történet homályosságának okait, egy más munkája „Erdély romlása“ czim alatt a szász nemzet történeteit, kiváltságait, ragaszkodását az uralkodó házhoz, s hanyatlása okait tárgyalta, míg végre értekezett a római, német és magyar ispánokról (comes), különösen a szászok ispánjairól, azoknak rövid életrajzával s képeivel, mind latin nyelven. Ez utóbbit őt fejezetre osztá, melyek közül a két utolsó tüzetesen a szászok-ról szól. De ez utóbbi történeti tévedései mellett még nagyon hiányos is, mert a névsort csak 1521-en kezdi s 1697-ig folytatja.

Kortársa Schmeitzel Márton ezen már említett numismata s a szász írók egyik nevezetese külföldön élt. 1679-ben Brassóban született. 1700-ban Jenába, s innen két év múlva Wittembergbe ment. Mint nevelő kezdte pályáját, s midőn két ifjú svéd báró mellett lelt alkalmazást, beutazta Koppenhágát, Lundent. Két ízben esett kalózok fogságába, de mindig szerencsésen kiszabadult. 1720-ban Jenában a bölcsészetről és jogról felolvasásokat

¹⁾ L. Budap. Szemle IV. 236. 239.

²⁾ Neugeboren és Benigni Transsylvania II. köt. 204.

kezdet, tartani, míg nem 1731. porosz államtanácsossá és a történet- és államjognak hallei tanárává neveztetett ki. A magyar történet kedvencz tanulmánya volt, s egy erre vonatkozó kis könyvtárt szervezett. 1713. Jenában egy latin munkát adott ki a régi és újabb korokról, számos szövegbe nyomott rézmetszetekkel ékesítve. Tárgyalja ebben a legegyszerűbb római koszorúktól a bibornoki istüvegig minden koronák történetét, s legvégül és legterjedelmesebben kitér eredete és viszontagságaira. De e részben, bár maga is jelentékeny hibát igazít ki, midőn a Szilveszter adományozását védelmezi, nem kis tévedésbe esett, midőn a magyar koronát egyedül a szent. Istvánénak tartja, s azon koronáról, melyet Ducas Mihály görög császár I. Gézának ajándékozott, mit sem tud¹⁾. Ugyanez évben egy más munkája — hasonlólag latin — a magyar királyi jelvényekről s a magyar királyok beigtatásáról értekezik. Ugyanezt javítva kiadta Schwandtner²⁾. Több más a világtörténetet illető német munkákon, az erdélyi fejedelmek Mausoleumán, s egy értekezésen kívül szász választó állhatatos Jánosnak catholizálásáról (1714.) egy nem az ő neve alatt megjelent iratot is neki tulajdonítanak. Ez egy latin „Értekezés az ausztriai háznak következési jogáról Magyarországon.“ E munka előtt báró Kemény János neve áll, mint íróé, mely Halában 1703-ban látott világot. Nem csak Seivert jegyezte ezt meg, hanem azon példányban is, mely birtokomban van, a 93-ik lapon ezt találom bejegyezve egy, úgy hiszem, egykorú kéz által. S valóban, ha tekintjük a magyar neveknek gyakori hibás és németes leírását, hajlandók vagyunk azt elhinni. E munka első terjedelmesb része Magyarország történeteit III-ik Károlyig tárgyalja: de épen nem biztos kézzel ecsetelve.

Fridvaldszkytól is birunk egy ide vágó munkát latin nyelven: Jeruzsalemi András király diplomája, mely a Gertrud ártatlanságát bizonyítja. Ugyane nyelven készültek Thorwächter Endre értekezése. Elfoglalta-e hadjáratában szent István Erdélyt? melyhez jegyzeteket Éder József írt; továbbá a *Philippica Siculica*, a székelyek rövid története Mihálec Mihálytól s

¹⁾ E koronáról legújabb alapos értekezés az, mely 1857-ben a *Mittheilungen der k. k. Centralcommission zur Erforschung der Baudenkmale* II. k. augusztusi füzeté 201. s köv. lapjain jelent meg.

²⁾ A *Scriptores folio* kiadása 286. s köv. lapjain.

ugyancsak ettől egy az Apor és más családokkal összeköttetéséről készített rövid rajzolat.

Fontosabb, a mit épen ez időben egy magyarországi férfútól tudunk felmutatni. Értem a Szegedy János működését. E jómódú nemes szüléktől származott férfiú a papi pályára szánta magát, s a Jézus szerzetébe lépett. De e pályán is mint jogtudó és történetnyomozó tüntette ki magát, s midőn 1743-ban negyedik fogadása letétele után Kolozsvárra rendeltetett az ottani társoda rectorául, ez országban mulatását felhasználta az ottani jogi, társadalmi s történeti viszonyok helyes ismeretét megszerezni. Tyrociniumáról ugyan már (1734.) láthatni, hogy az Approbatát és Compilatát tanulmányozá, sőt a szászoknak Báthory István által megerősített jogkönyvét egészen közlé is: de tüzetesebben erdélyi ügyekkel csak ezután foglalkozott. Már itt adta ki latin munkáját (1744.) „Azon magyar királyok élete és végzése, kik Erdélyt bírták.“ Ennek első kiadása II. Endréig terjed, a másodikban (1763.) már be van foglalva IV. Bélának alaposan írt új adatokkal bővített s új világításban feltüntetett életrajza. Célja volt, azon törvényeket, melyek a magyar jogösszezből Erdélyt kötelezik, együvé gyűjtve bemutatni, s míg e részben a kritikával eszközölt kiadás lényeges szolgálatokat tett, történeti felvilágosításai s különösen IV-ik Bélának életrajza tesz ki a becsesebb részt. Majd visszatérve Magyarországra, sem feledkezett meg Erdélyről, s 1751-ben mint a győri naptár mellékletét kiadta „*Andreas II. Saxonum in Transsylvania libertatis assertor*“ czím alatt értekezését a szászoknak adományozott Endre-féle bulláról, e kitűnő alaposággal készített monographiát, melyben az oklevél előrebocsátott szövegét történeti és jogi jegyzetekkel világosítja. Tagadja a szászok goth eredetét s e népet Géza telepjének hiszi, melylyel Besztercze is csak Mátyás korában egyesült. Különben különös előszeretettel emeli ki, hogy mily kevésbé volt terhelve e nép, s aránylag mily gazdag volt. Elfogadja az erdélyi peccséten a „rosz nemzetből áll“ féle hibás olvasást¹⁾ s munkája végén tüzetesen emlékszik az ezen oklevélben említett blaccusok azaz oláhokról.

¹⁾ Tudva van, egy Erdély peccsétje 3 külön részre van osztva, s a szerint 3 felirással bírt, melyek közül mindenik az illető nemzetnél őriztetett. E három peccséten e felirat „Három nemzetből álló Erdélyország

Épen ezen Endre-féle adománylevélből sajátos következtést vont le **Tartler Tamás** barczasági pap, ki az 1756-ban dühöngött ragály alkalmával tett szolgálataiért arany emlékpénzzel jutalmaztaték. Ő ugyanis latin „Rövid és igaz kimutatásában“ azt bizonyítgató, hogy a barczasági szászok is befoglaltatnak azon adománylevelben: ellentétben a historiai tudattal s hihetőleg azokkal egyezőleg, kik Baraltot (hihetőleg Barót) Barczjának veszik. Ugyanő a brassai birák, kapitányok, lelkészek névsorát is összeállítá.

Egy névtelen szász 1750-ben készíté egy figyelmet érdemlő német munkát: „Nevezetességek a szászok történeteiből Erdélyben“ mint maga mondja „oklevelek nyomán.“ Érdekes volna azon okleveleket ismerni magának az irománynak érdekében, mely csak 1824-ben látott világot a Provinzial-Blätter V-ik kötetében. Mert így, mint van, kivált miután nem egy példa mutatja, hogy némely szász író nagy kedvét találja az oklevelek elcsavarásában, alkalmas ugyan az olvasóban rossz hatást ébreszteni, de kútforrással épen nem használható. Az egész túlságig vitt rajza a szászok nyomorainak, szenvedésének, üldöztetésének, összeállítására azon terheknek, melyek igaztalanul neheztedek az elnyomott nép nyakába a nélkül, hogy csak egy vigasztaló képet is találhatnánk azon pontig, midőn a nemzeti fejedelmek hatalma véget ért, sőt még azontúl is a belüldözés a felső pártfogás daczára sem szűnt meg. Különben az egészet kiválóan jellemzi a historiának egyoldalú pártszínezetes felfogása.

Felmerül is több monographiát birunk. E férfiú szebeni pap volt, s e városban született, hol tanulmányait bevégezvén, 1740-ben húszéves korában külföldi egyetemekre ment. Eléinte Halléban, majd Bécsben mulatott, s azután hazájában előbb iskolatanítótá, majd pappá lett. Irodalmi munkásságát Halléban egy theologiai vitairat nyitja meg a szentírás természetes és természetfeletti erejéről, majd iskolai használatra egy kátét is írt: de kedvenc tudománya a historia volt, s bár e részben sokat tanulmányozott, dolgozataink meglátszik az utolsó kéz javításának hi-

pecsétje“ volt háromra osztva. A szászokén e szavakat „romnemzetből áll“ fordították a rossz nemzetből állóra. Szegediről lásd **Paule** Tivadar kitünő értekezését; írt az 1856-ki akadémiai Értesítőben,

nya. Elkészíté az erdélyi vajdák, továbbá a püspökök, majd a szebeni lelkészek s iskolaigazgatók, a polgármesterek s végre a szebeni királybírák névsorát. Ez utóbbi munka sokat tett a szász grófok névsorának kitisztázására.

Becsesebbek a Seivert és Benkö monographiái. Az első, bár, mint láttuk, még külföldön fellépett az irodalmi térre, egész munkásságát otthon fejté ki. Az Endre-féle adománylevélről s a szászoknak Erdélybe településéről, jogairól és szabadalmairól elődjeinél helyesebb nézetekkel értekezett (Megjelent a Provinzial-Blätter IV-ik kötetében). 1777-ben kiadta a szebeni papok történeteit, egy Szeben reformálásához becses adatokat tartalmazó munkát. Majd elkészíté a nagyszebeni polgármesterek, utóbb a szász superintendensek s végre a szászok grófjainak életrajzát. Az első megjelent külön (1792.) és a „Quartalschrift“-ben, a második ugyane folyóiratban, s a harmadik a Windisch „Magazin“-jében, melynek ő egyik kitünő dolgozótársa volt. Itt közli t. i. ezeken kívül „Erdélyi leveleit“, melyek egyes rövidebb eseményeket tárgyalnak (I—III. k.-ben, számszerint 19), az Énekek Énekét szász nyelven, értekezését a barczasági szászok eredetéről, a szebeni reformatio történeteit 1521—1546 közt, e kitünő dolgozatot, mely az e tárgyról való hibás nézeteket s tévedéseket igazítja ki. Iratának főérdeme, hogy a kitérített kérdést előbbviszik, s történeti tényeket állapítanak meg. Ugyanazon lelkiismeretesség, a kézirati adatoknak ugyanazon pontossága jellemzi ezeket, mely többi munkáit is becsessé teszi. Általában a szász kézirati forrásokat és levéltárakat öelötte senki sem bányászta ki oly ügyesen s lelkiismeretesen, s e részben oly vigyázó volt, hogy adataitól, bár igen ritkán idéz, a kütfői hitelességet nem lehet megtagadni. S ő egyike azon keveseknek, kiknek a nemzeti elfogultságot ritkán vehetni szemére, legalább, mi másoknál nem ritka eset, ezért a történetet nem áldozza föl.

Benkö József leírta a székelyek lakodalmi szokásait magyarul, az erdélyi három nemzet unióját, pecsétjét, czimereit, s írt egy értekezést arról, hogy a székely nemes nem tartozik többel a fejedelemnek, mint a magyar, latinúl. Ugyane nyelven elhagyták a sajtót tőle a nemes székely nemzet képe (magyarra is lefordítottatott), mintegy adalékul azokhoz, a miket a nemzetről Transsylvaniaja és Milkoviájában elmondott, s az erdélyi országgyűlé-

sek ismertetése. Az első, nemzetének dicsőségét, régiségét, fejlődését, jogait, szabadalmait, az utóbbi az erdélyi országgyűléseknek a királyok és fejedelmek alatti állapotát és történeteit azon könnyű és rövid vonásokkal rajzolja, mely e szerzőnek sajátja, s mely egyes tévedések mellet munkáját nemcsak élvezhetővé, hanem az irodalomban fontos jelenséggé is teszi. Két értekezését németre fordítva (az első Halul deftere, a másik Thuri irata a török iga alatt élő magyar földek állapotáról) Windisch adta ki Magazinjében.

A fenebbiek mutatják, hogy a történeti irodalomnak egyik-másik ága nem maradt parlagon. Többé kevesebbé becses munkák jelentek meg, melyek közül nem egy még napjainkban is a tudomány színvonalán áll. De mindez nem nyújtott elegendő anyagot arra, hogy Erdély történeteit tüzetesen kidolgozhasák, miután erre épen a legfőbb kellék, az egykorú írók, nagy részben kiadatlanul heverték. Maga az egyetemes világtörténet sem egyes szakáiban, sem általánosan még csak mivelőre sem talált: hacsak Kolumbánnak 1766-ban megjelent 11 lapnyi mythológiáját nem állítjuk fel egyetlen példányúl; a hazai történet pedig a források kevés volta és egyoldalúsága miatt ha teljesen nem is ferdült, de annyira összezsugorodott, hogy a század végéig vázlatoknál egyebet sem mutathatunk fel.

Ilyenek C s e r n o v i c s Ferencz jezsuitától az erdélyi fejedelmek nagy szellemei deákúl (1722.), C s e r e i Lőrincznek megkezdett s az első rész első szakaszáig folytatott története a magyar nemzet viselt dolgairól, melyet ő a napkeleti görög és deák írók munkáiból napjaiig akart folytatni, magyarul, T e u s c h Józseftől a magyarok és székelyek chronologiai története 1748-ig, németül, T e u s c h Endre a szászok ispánjától az erdélyi fejedelemség története németül, F i l s t i s c h János brassai iskolaigazgatónak ugyane tárgyú munkája, a jezsuita F a s c h i n g Ferencztől az erdélyi vajdák és vezérek latin történetei, mely új Dáciájának harmadik részét teszi, I l i a András jezsuitától az erdélyi fejedelmek Báthory Istvánótól Apafi Mihályig, melyből áll az „erdélyi vallások és nemzetek eredete és előmenetele“ czimű latin munkája második fele. A század első felének imezen termékei egyoldalúak, rövidek, s egyes becsesb adataik mellett is gyarlók és felületesek.

E kor utolsó éveiből több figyelmet érdemel Huszti András

működése. Latin nyelven írt vajdáiban becses oklevelek emlékét tartá fen, míg magyar nyelvű Dáciájának második része, mely a vajdák és fejedelmek történeteit tárgyalja, ha sem kimerítőnek sem hiánynélkülínek nem mondható is, legalább magyar. Ugyane nyelven készült B a r a b á s Sámuelnek Magyar- és Erdélyország historiája (1526—1741.), míg Hermányi József enyedi pap a Bethlen Farkas historiájához írt latin jegyzeteket.

A század második felében a magyarok közül Fridvaldszky János jezsuita 1775-ben Bécsben kiadta latin nyelven Magyarország Mária-tisztelő (Mariani) királyait, ez ország uralkodóinak rövid történeteit szent Istvántól II. Lajosig, különös tekintettel a catholicismus előhaladására, melyet habár a közbeszótt diplomák érdekét emelék is, nem fogunk a szerző jelesb munkájának tartani. Jóval becsesb Erdély azon historiája, melyet Benkő József Transsylvaniajában adott ki, s mely bár hasonlag rövid és pragmaticus, de ez ország eseményeinek hübb és jobb képét adja. S ennél több nem is volt a szerző czélja.

A századok közt Felmer Márton vette czélba Erdély történeteinek terjedelmesb kidolgozását, azonban a halál által meggátolva, e munkáját csak szent Istvánig folytatá. Mindazáltal birunk tőle, bár fiatalabb éveiből, egy rövid latin historiát, Erdély történeteinek első vonalait, mely a világ kezdetétől 1762-ig folytatva, 1780-ban jelent meg, s 1808-ban Edernek egy kötetnyi, s a mohácsi veszély koráig terjedő sok becses s némely félszeg jegyzeteivel és számszerint tíz kitérésével megtoldva, újolag világot látott. Elődjei hibáiban e munka is osztozik, habár egyes érdemeiket nem is tagadhatni meg tőle. Legalább az írók idézgetését nem tartja méltóságán alúlinak.

Ez érdeme még nagyobb mértékben megvan Haner György Jeremiás német nyelvi „Királyi Erdélyének“, mely Erlangenben 1763-ban látott világot. Szent Istvántól Zápolya János haláláig terjed. Az egész rövid, s ki nem merítő jegyzetek összege, melyből magára Erdélyre aránylag csak kevés vonatkozik, s többet foglalozik chronologiai följegyzésekkel és magyarországi dolgokkal. Bizonyos tekintetben értve rövidségét — hasonlít a nap-tári krónikákhoz, s attól inkább adatainak bősége s jegyzetek és idézetekkel túltömöttsége által különbözik.

Ki e korban a hazai egyetemes történetírás kellékeit nem-

csak felfogta, hanem életbe léptetni is próbálta volna, olyat csak egyet tudunk felmutatni, L e b r e c h t Mihályt. S azon időben már az ilyszerű igyekezet is érdemel figyelmet. 1791-ben folyóirat alakjában megkezdte „Erdély fejedelmei“ czimű német munkáját, s 12 füzetben két év alatt az olvasó közönség kezébe bocsátá. Minden füzet végén felsorolja a kútföket is, melyeket használt, hogy az olvasó e részben is tájékozva legyen, s hogy a kútfő-ismertetéshez adatokkal járuljon.

L e b r e c h t e t mint író t már Aboriginesei felemlítésénél jellemeztük. Most csak e munkájára szorítkozunk, mely még napjainkig is a fejedelmi korszaknak legteljesebb s hosszabb leírása. Vállalata nehézségét teljes mértékben átérté, midőn előszavában megjegyzi, hogy a forrásoknak kevés része ismert, a legtöbb kéziratban hever, sőt lappang is. De mint forrásai felsorolásánál látható, a nevezetesebb kéziratokat ismerte, s mint meggyőződtem, részben használta is. Csak részben mondom, mert helyenként előnyt ad a Miles meséinek, s Bethlen Farkas munkája, s Ortelius és Kazynak, Bojti Gáspár és a Bethlen János continuatiója fölött Szóval ugy látszik, hogy a kéziratokat kisebb mérvben használta, mint a nyomtatványokat s azokat fölületesen, ezeket pedig alaposabban tanulmányozta. S e miatt sok oly tévedés van munkájában, melyet könnyen kikerülhetett volna, sok oly hibás adat, mely valamely nyomtatvány után van elmondva. De kezdetnél, mely nem is akart sem több sem kevesebb lenni, kezdetnél sokat el lehet nézni. A nehézségek, melyek annyi tudóst szörszálhasogató bűvárkodások által visszarettentettek, ugy hogy erejüket apróságokban oszlaták fel, őt nem ijeszték vissza. Meg akarta kezdeni a munkát, hogy mások utána folytathassák, és akkép, hogy a tárgyhoz kedvet ébresztszen. Igy ő az élvezhető kidolgozást, a formát többre becsülte a feszes tudósságnál, sőt nem egyszer áldozza fel azt annak. Magát Erdély történetét a fejedelmek személyisége körül őszpontosítja, leginkább egymásból folyó könnyű, s néhol talán a túlságig is könnyű, de mindenütt egyszerű világos stylllel előadva. A jellemzést kiválóan szereti, s e részben érdeme, hogy nem engedi magát félrevezettetni a forrásokban található észrevételek által, hanem önállóságra törekszik, s a jellemvonásokat a tényekből vonja. Igaz, hogy nem egyszer téved e részben is, de nem a lényegesekben, nem a főbb jellemvonások-

ban. Munkájának, ugyszólván, varázsát azon előszeretettel adja meg, melylyel tárgyát kezeli. Lelkesedve volt az iránt s azért sehol sem tud hideg, közömbös lenni a nélkül, hogy a historiai nyugalmat levetkezze volna, vagy másfelől, hogy szónoki s költői kicsapongásokban a túlságig áradozna.

Midőn e munkáját befejezte, jól érzé, hogy azt nem fogja tovább folytatni a XVIII-ik század történetével, mint eredetileg szándéka volt. Nagyon kényes ez, irá maga fejedelmei második kötetének előszavában s bátran hozzá tehetne volna: egyszersmind nehéz is az adatok hiánya s a kútfők gyarlósága miatt.

A napló- és évkönyv-irodalom, mely a XVII-ik században oly élénk volt, ha nem is szűnt meg, de nagyon alászállt, mióta Erdély önállóságát elveszté. Inkább csak egyes kiválóbb eseményeket illusztráltak, mintsem koruk eseményeit akár tüzetesen évkönyvekké alakították, akár napló alakjában följegyezték volna: úgy hogy azokból nem rendszeres történetet, legfőlebb egyes történeti képeket lehetne összeállítani.

Az első, mely ezek sorát megnyitja, még reminiscencia a Rákóczy-korszakra. D e m e t e r Márton fehérvári nagypépost, korábban Mikes Mihálynak udvari papja s moldva- és oláhországi vándorlásaiban hű követője a Rákóczy-forradalomról, ennek marosvásárhelyi beigtatásáról, melyen mint szemtanú jelen volt, a catholikus vallás ügyeiről s Mikessel tett utazásairól naplót vezetett*). Utána K e m é n y József gróf az 1715-ik évet az erdélyi udv. cancellaria levelezéseiből összeírta; S z e n t k e r e s z t y András Erdély protonotáriusa 1721-ben Erdély politikai és polgári közigazgatását, egy névtelen az 1731—37 közt Erdélyben és másutt történt nevezetes dolgokat, egy más névtelen Rákóczy József érdekében 1738-ban támadt zavarokat s a miatti üldöztetéseket körülményesen s oklevelek után (lásd Klio III k. 420), s ismét egy más az 1737. és 38-iki eseményekhez szolgáló töredékeket K ö b l ö s Péter a nagyenyedi tanácsból kizáratását s a telkes nemeseknek ezt követett elnyomatását (1740—41), gróf T e l e k i Mihály 1741-ben báró Pongrátz György gróf Gyulafi László, báró Lázár János, Binder Péter szebeni tanácsos és Schüller Mihály tár-

*) Ant. Szeredai Notitia Capitali Athensit 236-ik l. E napló a Szeredai birtokában volt.

saságában a bécsi udvarhoz a sérelmek fölterjesztése végett tett útját irták le, mindnyájan latin nyelven. Egy más naplókönyvet magyar nyelven hasonlólag bécsi, de 1749 és 50-ben tett útról Losonczy Bánffy Farkas készített. Nagyobb időközt (1716—50-ig) foglal magában Tartler Tamásnak, kinek másnemű történetirodalmi munkásságát már említők, latin diariuma a barczasági emlékezetes dolgokról. De e naplónál mint irodalmi mű és mint korrajz bizonynyal érdekesebb Zilahi Kerekes Györgynek *Opusculuma*, *) mely a Mária Terézia alatti közélethez nevezetes adatokat szolgáltat. Ily nemű dolgozatok azok is, melyek a kalador Makovszky Bogislaus Ignác erdélyi szereplését írják le, s melyet Strevei (Seiwert) németül s egy névtelen latinul, készítettek.

De nem sokára egy megrázó esemény jött közbe, mely a naplófeljegyzéseknek nagyobb fontosságot juttatott. Ez volt a Mádéfalvi vérnap. Azon egyszerű szép dal, mely e napokat annyi bánattal s oly költőileg festi:

Az Oltnak árjai,
Sírnak vérhajjai;
Mert gátul vettettek
Folyásán holttestek,
S lón szegény fejünkön
Siculicídium.

megjelent Erdélyi Népdalai II k. 335. lapján: egyetlen nyomtatott emléke e ténynek. A székelyeknek fegyver alá összeírása 1762-ben kezdetett meg s midőn e nemzett kiváltságai érdekében e tényt ellenszenvvel fogadta, sőt helyenként készebb volt hajlékaiból is menekülni, mintsem magát aláadja, az összeíró bizottmány 1764. jún. 9-én késztetve érte magát, midőn egy jelentékenyebb csapat kérvénnyel járult elébe, makacsabb és nagyobb ellenállástól tartva s a tömeget egy csapással megtörni akarva — Mádéfalva felégetésére. Ez alkalommal számos emberélet esett áldozatul. A dologról magának a bizottmánynak is maradt fen egy naplókönyve, mely 1763. nov. 27-től 1764. febr. 3-ig terjed. Két latin emlékirat közül egyik az 1762. július havában történeteket mint az első összeírasi kísérletet írja le, kapcsolatban azon felterjesztéssel, mely 1763.

*) Eredeti s tudtomra egyetlen példánya Kolosvárt Halmágyi Sándor úr birtokában van.

márcz. 31-én a sérelmekről a kormánynak benyújtott; a másik ez események előrebocsátása után áttér a székelyek tényleges fel-fegyverkezésére s magára a mádэфalvi napra. E följegyzések minde-nikét, ugy látszik, tárgyavatottak s talán épen szentanúk készíték.

S itt viszont megszakad a naplók sora. Csak midőn József császár Erdélyt bejárta, készítette el háromszéki utazásának leírását Keresztes Máté kezdivásárhelyi pap magyar nyelven (1773). Az újabban beállt szünetet e század legrémleteseb eseménye zavarta meg.

Ez volt a Hora-világ, melynek kezdői Hora és Kloska, földesuraik ellen fellázították az oláh jobbágyokat Erdély délnyugoti vidékén, Hátszegezen, az Erdőhátságon a Maros mentében s velők amazokon az emberi érzelmet levetkezett kegyetlenséget vitettek véghez. A legmesterségesebb nemei a kinzásnak, a legundokabb gyilkolások voltak napi renden, a mint a műveltség alsó fokán álló, minden emberi-érzelmeket levetkezett és mesterségesen felbőszített tömegtől lehetett várni, míg végre az ellenök küldött székely katonaság s az ellenálló nemességnek sikerült a mozgalmat elnyomni. Hora és Kloska vesztőpadon végezték életüket, Krisan pedig öngyilkossá lett. A mozgalom el volt fojtva, de a kiállott rémjelenetek utóhangjait sok idő sem tudta elenyésztetni. Történetéről számos egykorú levelek maradtak fen, melyeknek egy részét Aranka György állította össze ¹⁾, Bölöni Sámuel az egészet s Enyedi névtelen a zarándmegyei eseményeket foglalta versbe. De legterjedelmesb munkát Benkő József hagyott róla hátra Erdélyi oláh nemzetképe cím alatt. E munka sajtó alá is adatott, de teljesen nem nyomtatott ki (1785). Három részre volt osztva, melyek elseje az oláhok eredetét s korábbi történeteit, a második az 1784-iki támadást s a harmadik annak elnyomását tárgyalta.

Az ezen kori naplóföljegyzések sorát egy a többinél terjedelmesb zárja be, Mihelyes Jánosé ²⁾. E férfiú, ki fiatalságának nevezetes részét Bécsben gróf Teleki Sámuel oldala mellett töl-

¹⁾ Ugy tudom, hogy ismert íróink egyike a bécsi levéltárak és erdélyi gyűjtemények alapján a Hora-világ történetének kidolgozásához hozzáfogott.

²⁾ Eredetije családja birtokában van Károlyfehérvárt. Velem dr. Ötvös Ágoston úr közölte.

tötte el, s ennek országos könyvtárát rendezni segített, terjedelmes munkájában leírta saját élettörténetét születésétől 1794-ig. A József alatti korszakban még Erdélyben volt s az újan alakított közgazgatás szervezetét a fontosabb napi eseményeket, továbbá a török háborúnak egész folyamát hírlapi és magán tudósítások nyomán, majd Bécsbe menve magát e várost, az 1790-en túli országos ünnepeleket, koronázásokat, többnyire szemlélet után, s a körében történt jelentékenyebb eseményeket vette tolla alá, melyeket ő gonddal, csinosan s egy történeti följegyzőben múlhatlanul megkívántató igazságszeretettel kezelt, sok érdekes adattal s néhány jellemző vonással járult a korhoz, mely egy nevezetes történeti szakot zár be, s egy újat nyit fel.

E kor az újan fölébredt nemzeti szellemé. Közéletben és irodalomban, új eszmék új irányok és törekvések jutottak diadalra. A mi eddig történt, az utóbbi téren igenis alkalmas volt, hogy alapját tegye annak, a mi azután elkövetkezendő volt. S épen ezért nem mondhatjuk, hogy az új kor véletlenül köszönte be. Oly férfiak, mint Bód Péter, Benkő József, Bathyan egy oldalon, Seivert, Lebrecht a más részen, ennek útját már kiegyengeték. Sok az, mit nekik köszönhetünk. Nem csak, mert kimondák, hogy a nemzet, múltjának történetében él, hanem mert ez igazságnak közkeletet tudtak szerezni. Az ige áltálok lön testté. Egy rendezetlen chaosban kelle e férfiaknak aknászni, türelemmel és kitartással, nyers anyagnál egyebet alig nyerve a múlttól. S ők becsülettel megfeleltek a hivatásnak, nem is álmodva egyéb jutalomról, mint a mennyit egy dicsőséggel megfutott pálya nyújthat nekik fáradaimaik béréül.

És ezzel bezárom czikkeim e folyamat Erdély irodalomtörténetéről 1791-ig. Hogy azután minő mozgalmak következtek, hogy mit tett a legújabb kor a dicsőséggel megkezdett munka folytatására, annak ismertetését új cikksorozatban kísértem meg.

SZILÁGYI SÁNDOR.

